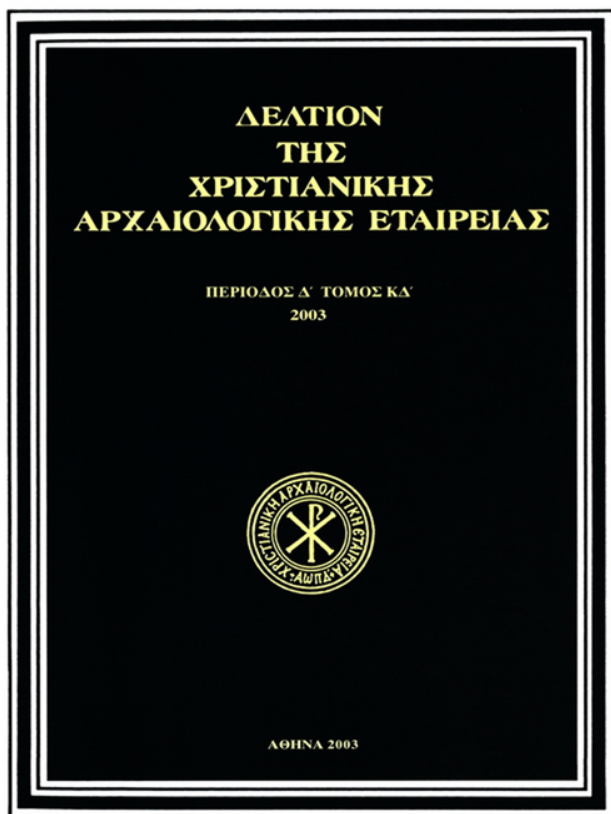

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 24 (2003)

Δελτίον ΧΑΕ 24 (2003), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νίκου Οικονομίδη (1934-2000)

Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς. Συμβολή στην ιστορία του μνημείου

Ελένη ΚΟΥΝΟΥΠΙΩΤΟΥ-ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ

doi: [10.12681/dchae.367](https://doi.org/10.12681/dchae.367)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΥΝΟΥΠΙΩΤΟΥ-ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ Ε. (2011). Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς. Συμβολή στην ιστορία του μνημείου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 24, 55–62. <https://doi.org/10.12681/dchae.367>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς. Συμβολή στην ιστορία
του μνημείου

Ελένη ΚΟΥΝΟΥΠΙΩΤΟΥ-ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ

Τόμος ΚΔ' (2003) • Σελ. 55-62

ΑΘΗΝΑ 2003

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΡΑΓΚΑΒΑΣ.
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ*

Στο ναό του Αγίου Νικολάου Ραγκαβά, κατά τη διάρκεια εργασιών στερέωσης αποκαλύφθηκε εγχάρακτη επικλητική επιγραφή μέλους της οικογένειας Ραγκαβά, με την οποία συνδέει το ναό η παλαιά προφορική αθηναϊκή παράδοση. Με αυτή την αφορμή θα παρουσιαστούν εδώ τα στοιχεία που προέκυψαν από τις σχετικές εργασίες, οι οποίες είχαν ως στόχο την αποκάλυψη, διατήρηση και ανάδειξη των τμημάτων του ναού που ανήκουν στη βυζαντινή εποχή, και θα σχολιασθεί η αποκαλυφθείσα επιγραφή.

Ο ναός του Αγίου Νικολάου Ραγκαβά¹ βρίσκεται στους βόρειους πρόποδες της Ακρόπολης και ανήκε στη γύρω από αυτή οχυρωματική ζώνη, γνωστή με την επωνυμία «Γερλάνδα», η οποία αποτελούσε τμήμα του Ριζόκαστρου². Πρόκειται για έναν απλό τετρακίονιο σταυροειδή εγγεγραμμένο³ ναό (Εικ. 1), που είχε υποστεί σοβαρές αλλοιώσεις με την προσθήκη του παρεκκλησί-

ου της Αγίας Παρασκευής στα νότια και ενός νάρθηκα με κωδωνοστάσιο στα δυτικά. Οι τρεις ημικυκλικές αφίδες του Ιερού έχουν παραμορφωθεί από μία χονδροειδή αντηρίδα. Ολόκληρος ο ναός, όπως και ο κομψός, αθηναϊκού τύπου, τρούλος, είχε καλυφθεί με παχύ κονίαμα: ο τρούλος είχε επιπλέον καλυφθεί από φύλλα μολύβδου (Εικ. 2).

Το μνημείο είχε σοβαρές φθορές και για το λόγο αυτό η 1η ΕΒΑ πραγματοποίησε σειρά σημαντικών εργασιών στερέωσης και αποκατάστασής του. Έγινε κυρίως προσπάθεια να αποκαλυφθούν και να αποκατασταθούν όσα από τα τμήματα της βυζαντινής φάσης του ναού δεν είχαν αλλοιωθεί⁴. Οι εργασίες έγιναν με επιβλέπουσα την αρχιτέκτονα Έφη Δεληνικόλα και τα συνεργεία συντηρητών και αρχιτεχνιτών της Εφορείας⁵.

Αποκαταστάθηκε σχεδόν πλήρως ο οκταγωνικός τρούλος του ναού. Με την αφαίρεση των κονιαμάτων απο-

* Τα βασικά σημεία της παρούσας δημοσίευσης ανακοινώθηκαν στο *Δέκατο Έβδομο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1997. Για την παραχώρηση της φωτογραφίας της Εικ. 2 από το Ιστορικό και Εθνολογικό Μουσείο ευχαριστώ τις συναδέλφους Α. Σολωμού και Μπ. Χωριανοπούλου.

Στο άρθρο χρησιμοποιούνται οι παρακάτω συντομογραφίες: Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαράς = Ν.Β. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαράς (1075), *Δωδώνη* 1 (1972) σ. 19-44.

Καμπούρογλου, *Ιστορία* = Δ.Γ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηνών*, Β', Αθήνα 1890.

Καμπούρογλου, *Παλαιά Αθήναι* = Δ.Γ. Καμπούρογλου, *Παλαιά Αθήναι*, Αθήνα 1922.

Ορλάνδος - Βρανούσης, *Χαράγματα* = Α.Κ. Ορλάνδος - Λ. Βρανούσης, *Τά χαράγματα του Παρθενώνος. Ήτοι επιγραφαι χαραχθείσα επί των κίωνων του Παρθενώνος κατά τους παλαιωχριστιανικούς και βυζαντινούς χρόνους*, Αθήνα 1973.

Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα* = Αλ. Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, Α', Αθήνα 1894.

Ρίζος Ραγκαβής, *ΜΕΕ* = Ε. Ρίζος Ραγκαβής, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ΚΑ', σ. 5-6, λ. *Ραγκαβής*.

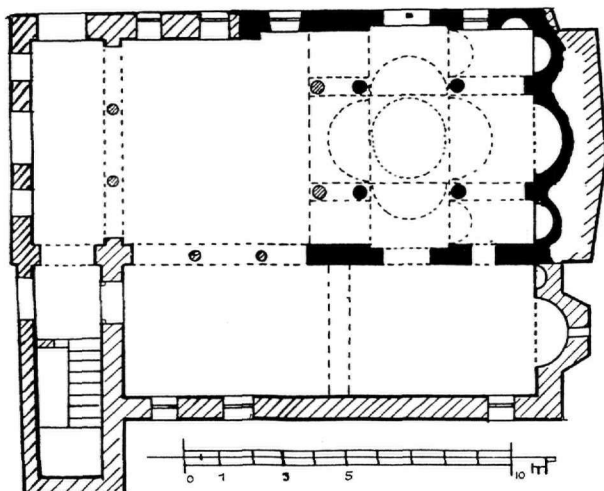
1. Α. Ξυγγόπουλος, *ΕΜΜΕ Β'*, Αθήνα 1929, σ. 94, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Καμπούρογλου, *Παλαιά Αθήναι*, σ. 170. Ο ίδιος, *Ιστορία*, σ. 93. Ν. Γκιολές, *Βυζαντινή ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1992, σ. 121, 125, 130, 147.

2. Για το Ριζόκαστρο βλ. κυρίως Ι.Ν. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξη των Αθηνών από των προϊστορικών χρόνων έως των αρχών του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1993², σ. 156-168. Μ. Κορρές, *Πολεοδομικές παρατηρήσεις στη μεσαιωνική Αθήνα, Δέκατο Τρίτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και Τέχνης*. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1993, σ. 20-21. Ε. Μακρή - Κ. Τσάκος - Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, Το Ριζόκαστρο, σωζόμενα υπολείμματα. Νέες παρατηρήσεις και επαναχρονολόγηση, *ΔΧΑΕ ΙΔ'* (1987-1988) σ. 329-363. Δ.Γ. Καμπούρογλου, *Τό Ριζόκαστρον. Παλαιά Αθήναι. Ιστορικός οδηγός*, Αθήνα 1920.

3. Α.Κ. Ορλάνδος, *Ἡ Ἁγία Τριάς Κριεζιώτη*, *ΑΒΜΕ Ε'* (1939-40), σ. 9. *RbK I*, Στουτγάρδη 1968, λ. *Athen* (J. Travlos), στ. 382.

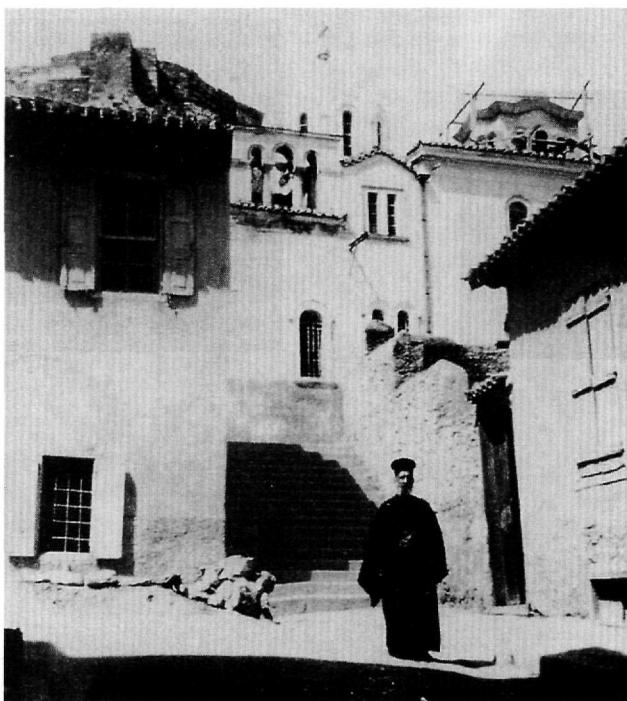
4. Ε. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, *ΑΔ* 34 (1979), *Χρονικά*, σ. 115, πίν. 26.

5. Προϊστάμενοι των συνεργείων ήταν ο αείμνηστος συντηρητής αρχαιοτήτων Στ. Παπαγεωργίου και ο αρχιτεχνίτης Απ. Γελαδάρης.

Εικ. 1. Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς. Κάτοψη (EMME B, εικ. 106).

καλύφθηκε η αρχική πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία, καθαρίστηκαν οι μαρμαρίνοι κιονίσκοι στις ακμές, αποκαταστάθηκαν τα τόξα, ενώ παράλληλα τα ξύλινα παράθυρα αντικαταστάθηκαν με πώρινα φράγματα και έγινε η ανακεράμωση της στέγης του τρούλου (Εικ. 3).

Εικ. 2. Ο Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς από Β., πριν από τις εργασίες συντηρήσεως (Αρχείο Ι.Ε.Μ.).

Στη βόρεια πλευρά του ναού, μετά την καθαίρεση των επιχρισμάτων, επισκευάστηκε η πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία της αρχικής φάσης του μνημείου, ενώ αποκαλύφθηκαν και αποκαταστάθηκαν τρία μικρά μονόλοβα και δύο δίλοβα παράθυρα στο τμήμα αυτό του ναού.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που προέκυψαν μετά τον καθαρισμό της στέγης, αποκαταστάθηκαν οι διασταυρούμενες κεραίες με τις αετωματικές απολήξεις τους στα ανατολικά, βόρεια και νότια, και ξαναβρήκαν τις κλίσεις και το αρχικό ύψος τους το βορειοανατολικό, το νοτιοανατολικό και το βορειοδυτικό γωνιαίο διαμέρισμα του ναού. Στο δυτικό, νεότερο, τμήμα, όπου η στέγη ήταν ξύλινη, αποκαταστάθηκε με τον ίδιο τρόπο. Για τις εξωτερικές επιφάνειες των μεταγενέστερων φάσεων χρησιμοποιήθηκε απλό επίχρισμα με επανάληψη σειράς τοξυλλίων που υπήρχαν κάτω από τη δυτική αετωματική απόληξη της στέγης του νάρθηκα (Εικ. 4).

Με την εκτέλεση των παραπάνω στερεωτικών εργασιών, παρόλο που ο ναός δεν έλαβε πλήρως την αρχική του μορφή, έγινε δυνατή η αποκατάσταση χαρακτηριστικών που βοηθούν στην εξαγωγή συγκεκριμένων συμπερασμάτων για τη χρονολόγησή του. Σύμφωνα με αυτά, ο Άγιος Νικόλαος εντάσσεται σε μια σειρά αθηναϊκών ναών που χρονολογούνται από τα μέσα του 11ου έως τις αρχές του 12ου αιώνα.

Ο τρούλος του ναού, ιδιαίτερα επιμελημένος και κομψός, ανήκει στο λεγόμενο αθηναϊκό τύπο⁶· έχει οκταγωνικό τύμπανο που διατρύπουν οκτώ μονόλοβα παράθυρα και στις ακμές του φέρει μαρμαρίνους κιονίσκους, στα επιθήματα των οποίων ακουμπούν μαρμαρίνα, λοξότμητα τοξωτά γείσα (Εικ. 3).

Η τοιχοδομία του ναού μπορεί να μελετηθεί μόνο από τη βόρεια, καθαρισμένη από τα επιχρίσματα όψη του, δεδομένου ότι: α) στο ανατολικό τμήμα οι τρεις ημικυκλικές και σχετικά αβαθείς αφίδες του Ιερού έχουν ενσωματωθεί σε αντηρίδα, β) στο νότιο τμήμα κτίστηκε το μεταγενέστερο παρεκκλήσιο της Αγίας Παρασκευής – στο εσωτερικό διακρίνεται το δίλοβο παράθυρο της νότιας αρχικής κεραίας του ναού – και γ) στο δυτικό τμήμα υπάρχει η μεταγενέστερη επέκταση (Εικ. 4).

Ο ναός είναι κτισμένος με κανονικό και επιμελημένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα με μονή πλίνθο στους αρμούς· στο κάτω μέρος του τοίχου υπάρχουν μεγάλες λιθόπλινθοι που δεν διαμορφώνουν κανονικούς σταυ-

6. Λ. Φιλίπιδου, 'Η χρονολόγησις τῆς Μεταμορφώσεως Σωτῆρος Ἀθηνῶν, ΕΕΠΣΑΠΘ Ε' (1970), σ. 84 και σημ. 1.

Εικ. 3. Ο τρούλος μετά τις εργασίες αποκατάστασης.

ρούς⁷ (Εικ. 5). Στην τοιχοδομία σώζονται οκτώ κουφικά κοσμήματα, περιορισμένα σε συγκεκριμένα σημεία, όπως στο τύμπανο του παραθύρου της βόρειας κεραίας και στον τοίχο γύρω από το παράθυρο⁸ (Εικ. 6). Παρόμοια με του Ραγκαβά συναντώνται στους ναούς των Αγίων Αποστόλων Σολάκη, της Αγίας Αικατερίνης Πλάκας, του Αγίου Δημητρίου Σαρωνικού και του Αγίου Θωμά Τανάγρας⁹. Επίσης, υπάρχουν κουφικά κο-

Εικ. 4. Η βορειοδυτική γωνία και το κωδωνοστάσιο της μεταγενέστερης φάσης.

σμήματα κάτω από την αετωματική στέγη, όπως και στους Ασωμάτους Θησειού, στην Αγία Αικατερίνη, στη Μεταμόρφωση Σωτήρος και στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο της Πλάκας¹⁰. Δύο οδοντωτές ταινίες περιτρέχουν το μνημείο και περιβάλλουν το δίλοβο παράθυρο της βόρειας κεραίας και τα ανοίγματα του ισογείου (Εικ. 5). Η κάτω ταινία μάλιστα στο οριζόντιο τμήμα της γίνεται διπλή και τριπλή, όπως στον Άγιο Δημήτριο Ήλιδος¹¹. Το δίλοβο παράθυρο της βόρειας κεραίας περιβάλλεται από ευρύτερο πλίνθινο πλαίσιο που κατεβαίνει μέχρι την ποδιά, χαρακτηριστικό που επικρατεί από τα μέσα του 11ου αιώνα¹².

Τα στοιχεία που παρέχει το μνημείο μετά τη μερική αποκατάστασή του, όπως η μικρή χρήση κουφικών, στοιχείο που παρατηρείται από τη δεύτερη έως την όγδοη δεκαετία του 11ου αιώνα¹³, η τοποθέτησή τους κυρίως στο τύμπανο του βόρειου παραθύρου¹⁴, η ύπαρξη δύο μόνο σειρών οδοντωτών ταινιών¹⁵, καθώς και η χρήση κουφικών κάτω από την αετωματική στέγη¹⁶,

7. Γκιολές ό.π. (υποσημ. 1), σ. 121, 125, 130, 147. G. Hadji-Minaglou, Le grand appareil dans les églises des IXe-XIIe siècles de la Grèce du sud, BCH 118 (1994), σ. 174.

8. Βλ. Α. Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Όσιου Λουκά*, Αθήνα 1980, σ. 20 και σημ. 2-6.

9. Χ. Μπούρας - Α. Καλογεροπούλου - Ρ. Ανδρεάδου, *Εκκλησίες της Άττικής*, Αθήνα 1969, σ. 362.

10. Φιλίππιδου, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 88, σημ. 6. Ν. Νικονάνος, Κεραμοπλαστικές κουφικές διακοσμήσεις στα μνημεία της περιοχής Αθηνών, *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη, Μακεδονικά*, Παράρτ. 5, 1983, σ. 330, σημ. 1-3, σ. 333-336, 343-345. Γ. Βελέ-

νης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Α', Θεσσαλονίκη 1984, σ. 255, πίν. 77α.

11. Π. Βοκοτόπουλος, *Άγιος Δημήτριος Ήλιδος*, ΑΔ 24 (1969), Μελέται, πίν. 117.

12. Ό.π., σ. 208.

13. Ό.π., σ. 208, σημ. 17.

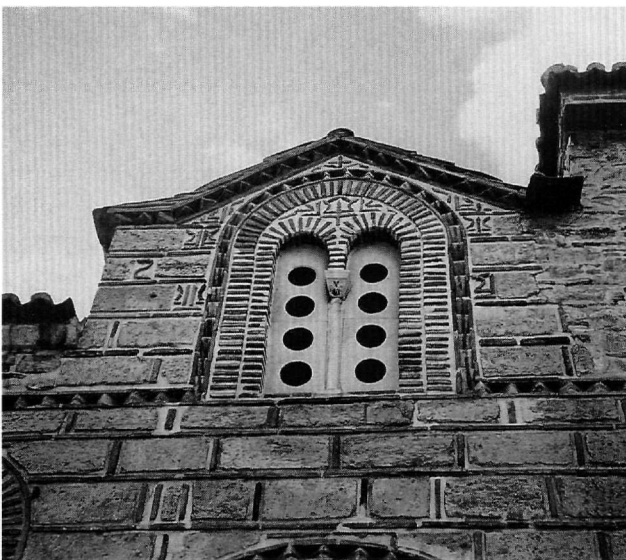
14. Μπούρα, *Γλυπτός διάκοσμος* (υποσημ. 8), σ. 20.

15. A.H.S. Megaw, *The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches*, BSA 32 (1931-32), σ. 116-117.

16. Βελένης, *Ερμηνεία* (υποσημ. 10), σ. 255.

Εικ. 5. Η βόρεια όψη.

Εικ. 6. Δίλοβο παράθυρο βόρειας κεραίας.

επιβεβαιώνουν τη χρονολόγησή του στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα¹⁷.

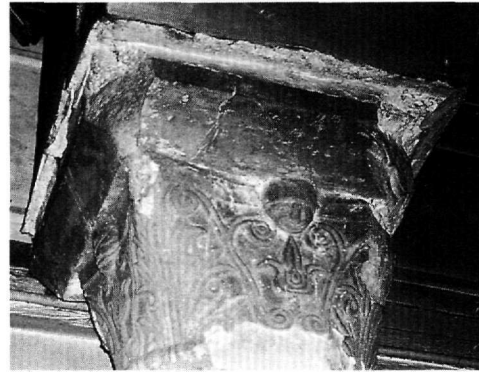
Με τη χρονολόγηση αυτή εξάλλου συμφωνούν και τα γλυπτά που υπάρχουν στο ναό και το προαύλιό του. Στο εσωτερικό του ναού έχουν διασωθεί οι τέσσερις κίονες που στηρίζουν τον τρούλο. Από αυτούς ο βορειοανατολικός και ο νοτιοανατολικός σώζονται και τα κιονόκρανά τους, τα οποία είναι τεκτονικά με πρόσθετα κολουροπυραμιδοειδή αδιακόσμητα επιθήματα. Τα κιονόκρανα διατηρούν την ίδια γενική φόρμα, με μικρές διαφορές στα επιμέρους στοιχεία της διακόσμησης, η οποία φαίνεται να προέρχεται από μία παραλλαγή του «ένζωδου» κορινθιακού κιονοκράνου¹⁸. Οι ακμές και των δύο

17. Μπούρα, *Γλυπτός διάκοσμος* (υποσημ. 8), σ. 20. Ε. Στίκας, *Ο ναός των Αγίων Ασωμάτων «Θησειού»*, ΔΧΑΕ Δ' (1960), σ. 122.

18. Μπούρα, *Γλυπτός διάκοσμος* (υποσημ. 8), σ. 60-61, σημ. 4.

Εικ. 7. Το νοτιοανατολικό κιονόκρανο.

Εικ. 8. Το βορειοανατολικό κιονόκρανο.

κιονοκράνων καλύπτονται από πλατιά φύλλα άκανθας, ενώ στο κέντρο της κάθε πλευράς του νοτιοανατολικού κιονοκράνου υπάρχει ελικοειδές στέλεχος που στηρίζει ένα προσωπίο (Εικ. 7)· από τη βάση του στελέχους εκφύονται βλαστοί με ακανθοειδή ανθέμια. Το προσωπίο¹⁹ του βορειοανατολικού κιονοκράνου βρίσκεται πάνω από κόσμημα με κάθετους βλαστούς που περικλείουν είδος κρινάνθεμου (Εικ. 8). Στις βάσεις των κιονοκράνων διαμορφώνεται ταινία αστραγάλου. Ο τρόπος της διακόσμησης, αλλά και η τεχνική της κοίλης πρισματικής γλυφής με τα τονισμένα περιγράμματα, παρουσιάζει συγγένεια με τα κιονόκρανα στο παρεκκλήσιο της Παναγίας στον Όσιο Λουκά και με γλυπτά στην ίδια μονή, τα οποία χρονολογούνται στον 11ο αιώνα²⁰.

Στο προαύλιο του ναού, μεταξύ διαφόρων ακόσμητων αρχιτεκτονικών μελών, σώζονται τρία συνανήκοντα τμήματα επιστυλίου τέμπλου, τα οποία είναι πολύ πιθανό να ανήκουν στο αρχικό μαρμάρινο τέμπλο του ναού. Η λοξότμητη επιφάνεια του επιστυλίου κοσμεύεται με το σύνθημα των συμπλεκόμενων με κόμβους σφαιρικών τροχών που περικλείουν ρόδακες, πυροστροβίλους, σταυροειδή θέματα. Η κάτω επιφάνεια κοσμεύεται στο μέσον με ταινιωτό, αγκυρωτό, ισοσκελή σταυρό σε διπλό κυκλικό πλαίσιο, ενώ οι πλαϊνοί συμπλεκόμενοι

κύκλοι κοσμοούνται με εξάφυλλους ρόδακες²¹ (Εικ. 9). Τέλος, στο δυτικό προαύλιο του ναού βρίσκεται τμήμα υπερθύρου (Εικ. 10), που κοσμεύεται στο κέντρο με σταυρό, ο οποίος πλαισιώνεται από έξεργο τόξο που στηρίζεται σε ακατέργαστους κιονίσκους²². Όλα τα γλυπτά που αναφέρθηκαν μπορούν να χρονολογηθούν από τα μέσα του 11ου αιώνα κ.ε.

Η επιγραφή

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η αποκάλυψη εγχάρακτης επικλητικής επιγραφής κατά την απομάκρυνση των επιχρισμάτων του τρούλου. Έχει χαραχθεί στο μεσαίο τμήμα ενός από τους μαρμάρινους οκταγωνικούς κιονίσκους (ΝΑ.) του τρούλου, από αδέξιο χέρι, σε μεικτή μεγαλογράμματη και μικρογράμματη γραφή του 11ου αιώνα και αναφέρει: *Κ(ΥΡ)ΙΕ ΒΩ/ΗΘΗ/ΤΟΥ Δ/ΟΥΛ(ΟΥ)/Λ/ΕΩ/(Ν)Τ(ΟΣ)/ΠΑΝ/ΚΑ/ΒΑ* (Εικ. 11).

Το ρήμα «βοηθώ» συντάσσεται εδώ με γενική, όπως συνήθίζεται στις χριστιανικές επιγραφές ήδη από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες²³. Η επιγραφή έχει ομοιότητες με τις επιγραφές που χρονολογούνται από το 10ο έως και τα μέσα του 11ου αιώνα στα χαράγματα του Παρθενώνα· αρκετά πλησιέστερη είναι προς τις

19. Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, Παράσταση προσωπίου σε βυζαντινά γλυπτά, *ΔΧΑΕ Π'* (1985-1986), σ. 175-180.

20. Συγκριτικά βλ. και τμήμα επιστυλίου τέμπλου από τον Άγιο Ιωάννη Κέριος, Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαράς, πίν. XVIα.

21. Η διακόσμηση της κάτω επιφάνειας του επιστυλίου μπορεί να συγκριθεί με τμήμα πεσίσκου από το ναό του Αγίου Φιλίππου της Κουινιώτιζης Πούλας και με πεσίσκους από τον Άγιο Ιωάννη Κούνου και τον Άγιο Θεόδωρο της Καφιόνας, τα οποία αποδίδονται στο μαρμαρά Νικήτα ή το εργαστήρι του, Ν.Β. Δρανδάκης,

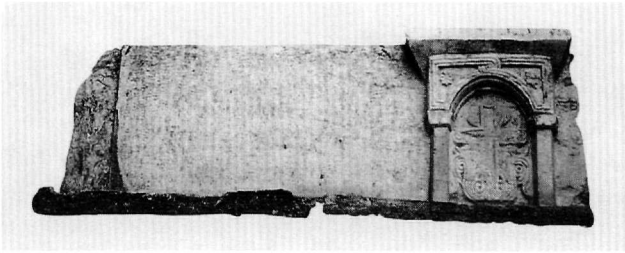
Άγνωστα γλυπτά της Μάνης αποδιδόμενα στο μαρμαρά Νικήτα ή στο εργαστήρι του, *ΔΧΑΕ Η'* (1975-1976), πίν. 6β, 13β-γ. Ο ίδιος, Νικήτας Μαρμαράς, πίν. XIIIα.

22. Συγκριτικά βλ. Α. Grabar, *Sculptures byzantines du moyen âge, II (XIe-XIVe siècles)*, Παρίσι 1976, πίν. XXXIII (υπέρθυρο θύρας νάρθηκα καθολικού μονής Δαφνίου).

23. Βλ. αναλυτικά J. Humbert, *La disparition du datif en grec (du Ier au Xe siècle)*, Παρίσι 1930, σ. 175. D. Feissel, *Inscriptions byzantines de Ténos, BCH 104* (1980), σ. 512-513.

Εικ. 9. Τμήμα επιστυλίου τέμπλου.

Εικ. 10. Τμήμα υπερθύρου στο προαύλιο του ναού.

επιγραφές στους ελκυστήρες του Αγίου Θεοδώρου Μπάμπακα Μάνης²⁴, που χρονολογούνται στο 1075, καθώς και στην πλάκα αγίας Τράπεζας στον Άγιο Νικήτα Κηπούλας, από το δεύτερο μισό του 11ου αιώνα²⁵.

Η θέση της επιγραφής είναι μάλλον ασυνήθης, καθώς επικλητικές, κτητορικές κ.ά. επιγραφές βρίσκουμε συνήθερα σε κίονες (π.χ. Παρθενώνας, Μυστράς, Άνδρος)²⁶,

επιστύλια τέμπλου (Άγιος Ιωάννης ο Κυνηγός²⁷), θωράκια (Άγιος Ιωάννης ο Μαγκούτης στην Αθήνα²⁸), ελκυστήρες (ναοί της Μάνης²⁹), σε αρχιτεκτονικά γλυπτά παραθύρων (Άγιος Πέτρος Κουβαρά³⁰, καθολικό Μεγάλου Μετεώρου³¹), παραστάδες θύρας (Άγιος Ιωάννης Λιγουριού³²).

Ως προς το περιεχόμενο της επιγραφής αυτό είναι συνηθέστατο σε μολυβδόβουλλα³³, συχνά όμως υπάρχουν στον ίδιο τύπο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, επικλητικές επιγραφές, εγχάρακτες³⁴ αλλά και γραπτές³⁵.

Η χρονολόγηση της επιγραφής μετά τα μέσα του 11ου αιώνα ενισχύεται και από το γεγονός ότι έχει χαραχθεί σε βασικό αρχιτεκτονικό μέλος του τρούλου, το οποίο δεν φαίνεται να είναι σε δεύτερη χρήση και, επιπλέον, κατά τη χάραξη έχει ληφθεί υπόψη ο διατιθέμενος γι' αυτή χώρος.

Για το πρόσωπο του αναφερόμενου Λέοντος Ραγκαβά τίποτα δεν είναι γνωστό. Από τα αρχιτεκτονικά στοιχεία όμως που παρέχει ο ίδιος ο ναός, καθώς και από το είδος και τη χρονολογία της επιγραφής εικάζεται ότι έζησε ή και επισκέφθηκε την Αθήνα γύρω στα μέσα του 11ου αιώνα, χωρίς να αποκλείεται να ήταν και ο κτήτορας του ναού, τον οποίο παλαιά αθηναϊκή παράδοση απέδιδε στην οικογένεια Ραγκαβά. Πολλοί άλλωστε από τους αθηναϊκούς ναούς είναι γνωστοί με το όνομα του θεωρούμενου ως κτήτορά τους (Άγιοι Απόστολοι Σολάκη, Σωτήρας Κοττάκη, Παναγία Ρόμβη και από τους κατεστραμμένους Παναγία Δουβέργαινα, Παναγία του Αγγέλου κ.ά.).

24. Βλ. ενδεικτικά, Ορλάνδος - Βρανούσης, *Χαράγματα*, σ. 20 αριθ. 33. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαράς, σ. 23, πίν. Ια, Ιβ. Η. Follieri, *Codices graeci Bibliothecae Vaticanae selecti*, Βατικανό 1969, πίν. 27. Ν.Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες τής Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1995, σ. 342, σημ. 3, εικ. 2, πίν. XV, Άγιος Νικήτας Κηπούλας.

25. Ν.Β. Δρανδάκης, Δύο βυζαντινές ενεπίγραφες πλάκες αγίας Τράπεζας σε ναούς τής μεσαιωνικής Μάνης, *Μνήμη. Τόμος εις μνήμην Γεωργίου Ι. Κουρμούλη*, Αθήνα 1988, σ. 179-183. Ο ίδιος, *Βυζαντινές τοιχογραφίες* (υποσημ. 24), σ. 340, σημ. 5, εικ. 2, ομοιότητες με τα γράμματα Θ, Τ, ΚΕ, Δ, Λ, Α. Πρβλ. και Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαράς, πίν. Ιβ, ομοιότητες με τα γράμματα Θ, ΚΕ, Α, Λ, Δ, Υ, Ν, ΟΥ.

26. Ορλάνδος - Βρανούσης, *Χαράγματα*, σ. 12-14. Μ. Χατζηδάκης, *Μυστράς*, Αθήνα 1956, σ. 35. Α.Κ. Ορλάνδος, Βυζαντινά μνημεία τής Άνδρου, *ΑΒΜΕ Η'* (1955-56), σ. 33. Ο ίδιος, Βασιλική Σνιάς Σελίνου Κρήτης, *Κρητ.Χρον Ζ'* (1953), σ. 3.

27. Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999, σ. 178 αριθ. 246 και σ. 184 αριθ. 257.

28. Ο.π., σ. 128-130 αριθ. 175-176.

29. Βλ. π.χ. Άγιο Θεόδωρο Μπάμπακα, βλ. Ν.Β. Δρανδάκης, *Αι βυζαντινά τοιχογραφία τής Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1964, πίν. 13α.

30. Α.Κ. Ορλάνδος, Ναοί τών Καλυβίων Κουβαρά, *Άθηνά* 55 (1923), σ. 165-173.

31. Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας*, Αθήνα 1979, πίν. 73.

32. Χ. Μπούρας, Άγ. Ιωάννης Λιγουριού, *ΔΧΑΕ Ζ'* (1973-1974), σ. 26.

33. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, I, Washington, D.C. 1991, σ. 28, αριθ. 5.19. G. Zacos - A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, Βασιλεία 1972, I/2, σ. 1232 αριθ. 2233· I/3, σ. 1456 αριθ. 2676. G. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, II, Βέρνη 1984-1985, σ. 444, αριθ. 1010.

34. Ορλάνδος - Βρανούσης, *Χαράγματα*, αριθ. 2, 4, 7. Feissel, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 477 κ.ε. αριθ. 27-47. Α.С. Bandy, *The Greek Christian Inscriptions of Crete. IVth-IXth Century A.D.*, Αθήνα 1970, σ. 53 αριθ. 25.

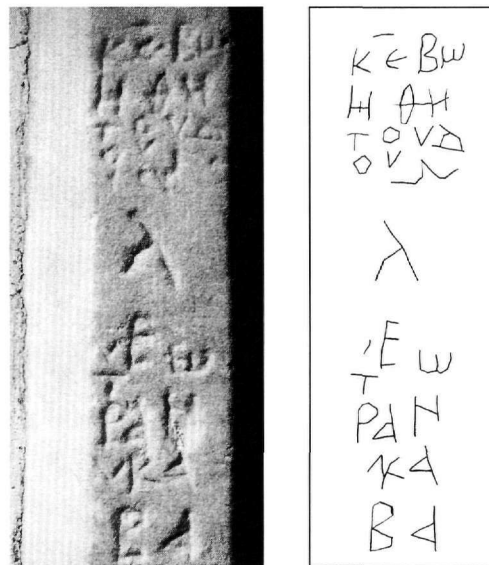
35. Α. Χυνοπούλος, *Fresques de style monastique en Grèce, Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953*, Αθήνα 1955, Α', σ. 510. Μ. Χατζηδάκης - Ι. Μπίθα, *Ενρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Κυθήρων*, Αθήνα 1997, σ. 291. Ν. Δρανδάκης, 'Ο σπηλαιώδης ναός του 'Αι-Παννάκη στη Ζούπενα, *ΔΧΑΕ ΙΓ'* (1985-1986), σ. 81-82, εικ. 19-22.

Πράγματι, η ονομασία του ναού «Άγιος Νικόλαος του Ραγκαβά» χρησιμοποιείται για την ενορία, αλλά και ολόκληρη τη συνοικία, στην απογραφή οικιών και πληθυσμού της 26ης Οκτωβρίου 1824, όπου ο ναός αναφέρεται ως ενοριακός μαζί με την Παναγία Δουβέργαινα και έχει «31 όσπίτια καί 107 ψυχές...»³⁶.

Ποια θα μπορούσε να είναι η σχέση του αθηναίου Λέοντος Ραγκαβά με την οικογένεια του αυτοκράτορα Μιχαήλ Α' Ραγκαβέ, για τον οποίο ο Καμπούρογλου είχε τη, μη βεβαιωμένη από τις ιστορικές πηγές, μάλλον ρομαντική άποψη ότι συνδεόταν ή καταγόταν από την Αθήνα, δεν είναι εύκολο να ανιχνευθεί³⁷. Θα παρατεθούν όμως εδώ μερικά στοιχεία σχετικά με την οικογένεια³⁸.

Πα τη σύντομη και μάλλον αδύναμη βασιλεία του Μιχαήλ Α' Ραγκαβέ (811-813) λίγα στοιχεία διασώζονται, σχετιζόμενα κυρίως με τους ανεπιτυχείς πολέμους του εναντίον των Βουλγάρων· λίγα επίσης είναι γνωστά για τα μέλη της οικογένειάς του, τη σύζυγό του Προκοπία (κόρη του Νικηφόρου Α') και τους γιους του Θεοφύλακτο, συναυτοκράτορα από τις 25 Δεκεμβρίου 811, και Σταυράκιο. Ο τρίτος γιος του Νικήτας είναι ο μετέπειτα πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ιγνάτιος (847-858 και 867-877), γνωστός από την ανάμειξή του στις διαμάχες της αυτοκράτειρας Θεοδώρας, μητέρας του Μιχαήλ Γ', με τον καίσαρα Βάρδα, καθώς και την εναλλαγή του στο θρόνο με τον πατριάρχη Φώτιο. Αναφέρεται ότι μετά την παραίτηση του Μιχαήλ Α' από το θρόνο οι γιοι του ευνουχίστηκαν³⁹.

Στους επόμενους αιώνες είναι γνωστά λίγα και αβέβαια στοιχεία για την οικογένεια. Σύμφωνα με τις παραδόσεις του Άθω, ο οποίος Παύλος Ξηροποταμινός, ο οποίος ίδρυσε ή ανακαίνισε τη μονή Ξηροποτάμου του Αγίου Όρους περί τα μέσα του 10ου αιώνα με χορηγία του Ρωμανού Α' Λεκαπηνού (το σχετικό χρυσόβουλλο ελέγχεται ως κίβδηλο⁴⁰), θεωρείται γιος ή εγγονός του Μιχαήλ Α' Ραγκαβέ ή πάντως πρόσωπο που καταγόταν από την οικογένεια⁴¹. Ο Α. Ρίζος Ραγκαβής τον συνδέει με την αθη-

Εικ. 11. Επιγραφή σε κιονίσκο του τρούλου.

ναϊκή εκκλησία του Αγίου Νικολάου Ραγκαβά, στην οποία δωρήθηκε το 1885⁴² και υπάρχει έως σήμερα εικόνα του Παύλου Ξηροποταμινού (19ος αι.). Στην επιγραφή της εικόνας ο Παύλος χαρακτηρίζεται ως *νιός τοῦ ἀοιδήμου κτίτορος τοῦ ναοῦ Θεοφύλακτου τοῦ βασιλέως, νιοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαήλ τοῦ Ραγκαβῆ*... Το γεγονός δείχνει πόσο ζωντανή είχε παραμείνει στην Αθήνα κατά το 19ο αιώνα η σχετική παράδοση, παρόλον ότι ο ναός είχε ήδη αλλοιωθεί «με αδέξιες ανακαινίσεις»⁴³. Στην περίοδο των Παλαιολόγων απαντάται απόγονος της οικογένειας, ο Κωνσταντίνος Ραγκαβέ, ταβουλάρης Αλμυρού το έτος 1271⁴⁴. Ο Α. Ρίζος Ραγκαβής και ο γιος του Ευγένιος αναφέρουν επίσης, χωρίς συγκεκριμένα ιστορικά στοιχεία, το στρατηγό Ραγκαβή, ο οποίος διέπρεψε κατά την πολιορκία και την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, οπότε και έπεσε ηρωικώς, και τον Δημήτριο Ραγκαβή, δούκα του Αίνου και των νή-

36. Τραυλός, *Εξέλιξη* (υποσημ. 2), σ. 230, 232-233.

37. Καμπούρογλου *Παλαιά Αθήναι*, σ. 172.

38. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκιδου, *Δυναστική Ιστορία. Ο Νικηφόρος Α' και οι διάδοχοι του*, *ΙΕΕ*, Η, Αθήνα 1979, σ. 47-48. G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Οξφόρδη 1968, σ. 167-200. *ODB*, II, σ. 1362. Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, σ. 13-14. Καμπούρογλου, *Παλαιά Αθήναι*, σ. 170-171. Καμπούρογλου, *Ιστορία*, σ. 93, 306. Ρίζος Ραγκαβής, *ΜΕΕ*, σ. 5.

39. *ODB*, II, σ. 1362.

40. J. Bompaire, *Actes de l' Athos. Actes de Xéropotamou. Édition diplomatique. Texte et album*, Παρίσι 1964, σ. 2, σημ.1. G. Da Costa-Louil-

let, *La vie de saint Paul de Xéropotamou et le chrysoboullé de Romain Ier Lecarpène*, *Byz. XI* (1936), σ. 180-211. Μ. Γεδεών, *Ο Άθως*, Κωνσταντινούπολις 1885, σ. 86-89.

41. Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, σ. 13. *ΜΕΕ* ΙΘ', σ. 815 λ. Παύλος (άγιος) (Σ.Ν. Λαγοπάτης). Ρίζος Ραγκαβής, *ΜΕΕ*, σ. 5. *ΘΗΕ* 10, στ. 214. Μ. Γαλανός, *Βίοι τῶν ἁγίων τοῦ μηνολογίου τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Γ' (Ιούλιος-Σεπτέμβριος), Αθήνα, σ. 115.

42. Καμπούρογλου, *Παλαιά Αθήναι*, σ. 172.

43. Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, σ. 13.

44. *Ο.π.* *PLP*, 10, σ. 90 αριθ. 23972. *MM*, IV, σ. 402, 404, 407.

των του Αρχιελάγους, ο οποίος κατέφυγε στη Ρώμη το 1466 με την οικογένειά του⁴⁵. Αυτόγραφη επιστολή στο λεγόμενο «Κώδικα του Ιέρακος» (χάρτινος κώδιξ αριθ. 1474 της Εθνικής Βιβλιοθήκης, 17ου-18ου αι.) ανήκει σε άλλον απόγονο της οικογένειας κατά το 18ο αιώνα, τον Ανδρόνικο Ραγκαβή⁴⁶.

Ασφαλέστερες είναι οι πληροφορίες για τα μέλη της οικογένειας στη μεταβυζαντινή περίοδο, τα οποία είχαν μεν καταγωγή από την Κωνσταντινούπολη, αλλά υπηρέτησαν ως αξιωματούχοι στις παραδουνάβιες ηγεμονίες⁴⁷. Πρόκειται για τους: Μανουήλ Ανδρονίκου Ραγκαβή, Ιάκωβο Ρίζο Ραγκαβή, Γεώργιο Ιακώβου Ραγκαβή, Ιάκωβο Γεωργίου Ραγκαβή, ο οποίος απεβίωσε στην Αθήνα το 1855 και ήταν πατέρας του Αλεξάνδρου

Ρίζου Ραγκαβή, καθηγητή της Αρχαιολογίας, συγγραφέα και διπλωμάτη (1809-1892), που εγκαταστάθηκε οριστικά στην Αθήνα με την οικογένειά του.

Το όνομα Λέων δεν απαντάται στη σειρά των μελών της οικογένειας ούτε είναι δυνατόν να ανιχνευθεί η σχέση του με την αυτοκρατορική οικογένεια των Ραγκαβέ. Το γεγονός πάντως είναι ότι με την επισήμανση της επιγραφής στον κιονίσκο του τρούλου, βασικό αρχιτεκτονικό μέλος της διακόσμησής του, προστίθεται ένα νέο μέλος στην οικογένεια, το οποίο βρίσκεται στην Αθήνα το δεύτερο μισό του 11ου αιώνα και ίσως ως κτήτορας δίνει στο ναό το όνομά του, το οποίο μάλιστα η αθηναϊκή παράδοση είχε διατηρήσει ζωντανό έως τις ημέρες μας, παρ' όλες τις μετασκευές που είχε υποστεί ο ναός.

E. Kounoupiotou-Manolessou

ST NICHOLAS RANGAVAS.

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE MONUMENT

During the course of consolidation works on St Nicholas Rangavas, a simple four-columned, cross-in-square church at the foot of the north slope of the Acropolis, an incised invocatory inscription of a member of the Rangavas family was discovered, which confirmed an old Athenian tradition that linked the monument with this family.

In 1979, the 1st Ephorate of Byzantine Antiquities carried out a series of works in the church – which had in the course of its long life been altered by additions and other crude interventions – aimed mainly at consolidating the building but also at revealing and restoring as best possible the sections dating from the Byzantine phase of the monument. In the course of these works, the elegant octagonal dome of Athenian type (Fig. 3), the intersecting arms of the cross on the roof, and the north, only free external side of the church with its cloisonné masonry and ornamental brickwork (Fig. 5), in which three small single lobe and two bilobe windows were restored, were cleaned, consolidated and restored to their original form. From the evidence that emerged during the conservation works and the kind and decoration of the sculptures that have survived in the church and its forecourt

(Figs 7-10), the dating of the monument in the second half of the eleventh century was confirmed.

Particularly important was the discovery, after removing the layers of plaster, of an invocatory inscription incised on one (to the SE) of the marble octagonal colonnettes of the dome (Fig. 11). In mixed majuscule and minuscule script of the eleventh century, the text mentions the following: Κ(ύρι)ε β(οή)θει του δ(ούλ)ου Λέ(ω)ν(τ)ος Ραν(κα)βά (Lord, Help thy servant Leon Rankavas). Comparison of this inscription with analogous ones in Athens (graffiti in the Parthenon), as well as on sculptures (tie-beams, closure slabs) in the Mani, contributes to its dating after about the mid-eleventh century. The position of the inscription on a colonnette of the dome is unusual, while inscriptions of this kind are mainly encountered on lead seals and are frequent in incised and painted invocatory inscriptions. Nothing is known about the Leon Rangavas mentioned in the inscription, although according to the evidence yielded by the church and the inscription it can be considered certain that he was living in or visited Athens around the mid-eleventh century and was perhaps the founder of the church.

45. Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, σ. 13. Ρίζος Ραγκαβής, *MEE*, σ. 5.

46. Δ.Γ. Καμπούρογλου, *Μνημεία τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, Γ',

Αθήνα 1891, σ. 16, 163.

47. Ρίζος Ραγκαβής, *MEE*, σ. 5-6.